

A spiritualizmus és a radikális pietizmus irodalma Szebenben Andreas Teutsch könyvei a Brukenthal-gyűjteményben*

Az erdélyi szászok olvasmányjaiban sokáig csak a lutheránus reformortodoxia kritikai attitűdje érvényesült, s ilyen hazai kiadványok különösen ritkán fordulnak elő.¹ A profetikus és chiliaszta váradalmak se gyakran jutnak nyomdafestékhez. Így a brassói lelkészjelölt, Johann Bayer esete sem, akit weigeliánus eretnokséggel vádoltak és ítélték el az 1670-es évek közepén.² A 18. század első évtizedeiben ugrásszerűen megnőtt a Halléban tanuló erdélyi szász diákok száma, ezzel párhuzamosan pedig az olvasmányok közt is a pietizmus sok alapműve jelent meg. Az egyházi vezetés elégedetlenségével találkozott ez a jelenség, de csak 1713-ban került sor a bolgácsi Johann Dietrich megvádolására pietista nézetei miatt. Ugyanez évben került sor a szebeni gimnázium megreformálására hívott pietista tanárok, Christoph Voigt és Johann Baptist Habermann kiutasítására is.³ Az első pietista kiadványok a század elején az erdélyi mozgalom világi patrónusához, Andreas Teutschhoz köthetők. Sokáig orvosi gyakorlatot is folytatott, 1710-ig szebeni polgármester majd Sachsencomes, és mint újonnan megtért ember 1708-tól levelezésben állt August Hermann Franckéval. A pietizmussal egyidejűen a németalföldi spiritualizmus iránti mély érdeklődéséről valló levélrészletek.⁴

1715 körül Teutsch és barátai elfordultak Spenertől és az egyházi keretekhez szigorúan ragaszkodó hallei pietistáktól, és az ókeresztény korban is fölbukkanó, de most, a 17. század végén továbbmunkált apokatasztaszis panton, a mindenek helyreállítása-tan híveivé váltak. A szász lutheránus ortodoxia körében ez az elhajlás még nagyobb nyugtalanságot keltett, az erről a tárgyról leveleket váltó, majd mint később kiderült, a szószékről is ilyen eszméket hirdető lelkészeket felelősségre vonták, és 1726-ban a már ismert Johannes Dietrichet zsinat vádolta és felmentette állásából. Feltehetően befolyásos világi patrónusa, Andreas Teutsch és az ügyben a külföldi egyetemekről kapott enyhe állásfoglalás hatására azonban tanai visszavonása után visszahelyezték eklézsiájába. Ez a dátum a pietizmussal kapcsolatos viták és a spiritualista perek végét is jelentette.

Az alább felsorolt könyvek kapcsán röviden csak arról szólunk, hogy a megjelenő auktorok milyen irányzat, eszme képviselői voltak, hogyan jelentek meg ezek dolgozatunk főszereplője, Andreas Teutsch munkásságában.

Pierre Poiret eredetileg református teológus, lelkész, az 1670-es évek közepén elhagyta hivatalát, felekezetét, és a rajongó prófétanő, Antoinette Bourignon hívévé, tanítványává vált. Művei nagy részét ez után írta, amelyekben karteziánus filozófiai képzettségét fokozatosan feladta, és a megismerés és világmagyarázat spiritualista irányát fogalmazta meg. Poiret írásai a 18. század első évtizedében nem csupán olvasmányai voltak a szebeni elitnek, hanem kiadványaiból, műveiből erdélyi redakciók is készültek. Andreas Teutsch *De vera methodo inveniendi verum* (Szeben, 1708) címmel, önálló előszóval adta Poiret-nak a megismerés menetéről szóló, a descartes-i kételkedést már kizáró módszertani művét arról, hogy igaz ismerethez csak a hit

* A tanulmány az OTKA 116234. számú kutatási pályázata támogatásával készült.

¹ Mégis lásd: FAJT Anita, *Nicolaus Müller, brassói könyvnyomató kiadói programjához*, Magyar Könyvszemle, 2010/3, 398–404.

² FONT Zsuzsa, KESERŰ Bálint, *Egy brassói lelképásztor spirituális eltévelyedése az 1670-es években = „Nem súlyed az emberiség!”...: Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, Bp., 2007, 485–491. <http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Font_Keseru.pdf> [2016. április 12.]

³ FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001, 84–88; Attila VERŐK, *Lutherische Buchzensur in Siebenbürgen um 1700: Der Fall Nikolaus Voigt = Libri prohibiti: La censure dans l'espace habsbourgeois, 1650–1850*, ed. par Marie-Elizabeth DUCREUX, Martin SVATOŠ, Leipzig, 2005, 129–140.

⁴ Hermann PITTERS, *Comes Andreas Teutsch: Ein sächsischer Pietist am Anfang des 18. Jahrhunderts*, Kirche im Osten: Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde, 14(1971), 83–114.

küszöbét átlépve juthatunk.⁵ Teutsch orvoskollégája, a református Köleséri Sámuel pedig a Pierre Poiret által ismertté tett skót teológus *Theologia pacifica* című munkájának volt szebeni megjelentetője 1709-ben.⁶ Andreas Teutsch, mint említettük, éppen ekkoriban vette fel a kapcsolatot August Hermann Franckével. Életének pietista fordulatáról vall, majd megjegyzi: „Ugyanakkor Poiret könyvei közvetítésével rátaláltam az igaz filozófia princípiumára... Antoinette Bourignon írásaira lelkesen vágyom, mert a kitűnő Poiret-t ezek építették olyan csodálatosan.”⁷ Az ő írásaik latin, illetve német kiadásai után érdeklődik. Halléban súlyos fenntartások voltak a pietizmustól meg sem érintett, az egyházi kereteket semmibe vevő spiritualista irányzat íróival szemben. S Francke aligha értékelté válaszában Teutsch vágyódását az egzaltált prófétanő munkái iránt. Teljesen bizonyos, hogy a Bourignon- és a Poiret-kötetek nem ilyen közvetítéssel kerültek Andreas Teutsch könyvtárába. A katolikusként felnőtt Bourignon végül az intézményes vallás minden formáját elutasította, a kvékerektől s más „különutas” szerveződésekől is megutálva – a világtól visszavonult kis közösség élén szerepelt Amszterdamban majd Schleswig-Holsteinban haláláig – rajongói szerint mint a „hívók anyja”, a „világ fénye”.⁸

Johann Wilhelm Petersen német lutheránus teológust, lelkészt, aki másfél évtizeden át a speneri pietizmus követője volt, 1692-ben bocsátották el lelkészi állásából írásban és prédikációiban hirdetett chiliasztikus nézetei miatt. Ettől kezdve feleségével, Johanna Eleonorával – a brandenburgi választófejedelem támogatását is élvezve – Magdeburg közelében vásárolt birtokon éltek és alkottak. A századukban nem ritka chiliasztikus koncepciójukat rövidesen új teóriává fejlesztették. Eszerint az ezeréves birodalom végén a gonoszokat sem az örök kárhozat, hanem végül – egy megtisztító processzus után – megváltás várja, mert Krisztus nem partikuláris, hanem univerzális megváltó. A Petersen házaspár mindkét tagja kivette részét ennek az elméletnek a propagálásában. Legkorábbi ilyen munkáik, Johanna Eleonora Petersen 1698-ban megjelent *Ewiges Evangeliuma*, majd Johann Wilhelm *Mysterion apokatastaseos panton, das ist: Das Geheimniss der Wiederbringung aller Dinge* (1–3, 1701–1710) főliókötetei – igen alapos történeti áttekintés után – az elmélet kimerítő bemutatását adják. A tudós teológus Órigenésztől kezdve sorakoztatja fel azokat, akik valamilyen módon a *restitutio omnium rerum* gondolatát, annak elemeit megfogalmazták a megelőző másfél ezer évben. Itt hívja fel a figyelmet arra is, hogy az angol Jane Leade műveihez saját felismerésük közben jutottak.⁹ Laede a szigetországi Böhme-követők ikonikus alakja, aki a helyreállítás gondolatára megvilágosodás útján jutott, míg Petersenék ezt a Bibliából igazolták. Leade kéziratát Dodo von Knyphausen, a porosz arisztokrata és államférfi, egy sajátos individuális vallásosság képviselője közvetítette Petersenéknek, és a század végén ő volt iniciátora az angol vizionárius szerző németre fordításának (korábban Bourignon is patronáltjai közé tartozott).¹⁰ A könyvek beszerzése, illetve a befogadás sorrendje valószínűleg hasonló volt, mint Bourignon esetében: itt Petersen műve hívta fel a figyelmet az angol hölgy munkáira. A művek erdélyi olvasójában külön érdeklődés mutatkozott a *Philadelphiai társaság* eszméje iránt, ez ugyanis a Jel 3,7-re visszamenő periodizáció szerint az egyháztörténet utolsó korszakát jelző gyülekezet, nem is feltétlenül materiálisan létező közösség, hanem a dogmákat meghaladó, pártatlan testvéri szeretet eszméje.¹¹

A radikális pietizmus két fontos szerzője (eredetileg német lutheránusok) szerepel még a könyvlistán. A spiritualista Georg Gichtel, az első teljes Jacob Böhme-kiadás közreadója (1682),

⁵ Marjolaine CHEVALLIER, *Pierre Poiret (1646–1719), du protestantisme à la mystique*, Genève, 1994, 132–133.

⁶ Ehhez újabban: FONT Zsuzsa, *Egyház- és dogmakritika Köleséri Sámuel Gardenius-edíciójában (1709) = Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás*, Kolozsvár, 2016 (Kölesériana, 3), 73–82.

⁷ PITTERS, *i. m.*, 107.; FONT, *Erdélyiek...*, *i. m.*, 109–110.

⁸ Bourignon művei német fordításainak bibliográfiáját lásd: John BRUCKNER, *A bibliographical catalogue of seventeenth century German books published in Holland*, The Hague–Paris, 1971.

⁹ FONT, *Erdélyiek...*, *i. m.*, 115–121.

¹⁰ Új anyag alapján ad új koncepciót: Markus MATTHIAS, „Preußisches” Beamtentum mit radikalpietistischer „Privatreligion”: Dodo II. von Innhausen und Knyphausen (1641–1698) = *Der radikale Pietismus: Perspektiven der Forschung*, hg. Wolfgang BREUL et al., Göttingen, 2011 (Arbeiten zur Geschichte des Pietismus, 55), 189–209.

¹¹ FONT, *Erdélyiek...*, *i. m.*, 127–128.

szélsőséges aszketikus életformát hirdetett Krisztus tökéletes követése érdekében. Ez lemondást kíván a polgári élet legtöbb eleméről, így a pénzért végzett munkáról, a házasságról. Ebben a szellemben folytatott levelezésének gyűjteménye a *Theosophische Sendschreiben*.¹²

Másképpen járt egyéni utat a természettudós, orvos, alkimista Johann Conrad Dippel. Az egyházi intézményrendszer totális kritikájával egyéni életutat és az üdvözülés egyéni formáját választotta. Pietista múltját is megtagadva az újjászületés alapjává a krisztusi megbocsátást tette és ezt szorosán összekötötte a protestantizmus körében idegen akaratszabadsággal.¹³

A következőkben csak azokat a műveket listázzuk, amelyeket vagy possessorbejegyzés, vagy a possessorbejegyzéssel megerősített jellegzetes kötés alapján Andreas Teutschhoz, illetve a köréhez tudunk kötni. Teuschtól könyvjegyzék nem maradt ránk. Tudomásunk szerint a Brukenthal könyvtárban önálló gyűjteményeket feltáró Gustav Gündischnek autopszia alapján erről is volt anyaga, de ezt a családdal való konzultáció után sem sikerült fellelni. A könyvekre szerzők sorát keresve találtunk.¹⁴ A közleményünk címében jelzett irányzatok fontos szerzőinek műveit kézbe vettük. Ám a radikális pietizmus néhány jelentős szerzőjének meglévő példányait nem sikerült – külső jegyek alapján – ehhez a tulajdonosi körhöz kötni, így Gottfried Arnold munkáit sem. Nem találtunk meg olyan könyveket, amelyeket Teutsch levelezéséből ismerünk, például Georg Paul Siegvölck művét a *mindenek helyreállítása* tanáról, amit a teória rövid, jó összefoglalásának tartott egykori olvasója, de az újabb kutatás is. Feltűnően kevés a Petersen-mű; Teutsch levelezőpartnere írja 1719-ben kollégájának: „Petersen írásaiból egyik traktátust a másik után kérje el tőle [ti. Teuschtól]”.¹⁵ – Az ily módon összeállt lista könyveinek possessora majd mindig Andreas Teutsch, de női olvasót is találunk, Johanna Eleonora Petersen meditációit és profetikus megvilágosodását dokumentáló önéletírásának első redakciója Teutsch leányáé, Susanna Margaretáé volt. Poiret egyik művét (*Fides et ratio collatae*) a pietista küzdelmekben harcostársától, bécsi kancelláriai tanácsostól, a szebeni polgármesteri székben őt követő Johann Hossman von Rothenfelstől kapta. A mindenek helyreállítására kifutó üdvörtörténet költői művét, Petersen latin eposzát pedig Andreas Eckhard, szebeni diakónus ajándékozta a gimnázium könyvtárának. Ő talán családi/rokoni kapcsolatban is lehetett az 1710-es évek végétől a Teutsch levelezőköréhez tartozó Georg Eckharttal.¹⁶ A Gichtel-mű eredeti hallei tulajdonosát, Wilhelm Francust nem sikerült még azonosítani.

Az erdélyi századok könyvjegyzégeit¹⁷ vizsgálva igencsak feltűnő, hogy ez az olvasmányanyag szinte teljesen hiányzik a könyvtárjegyzékekről. Egyedül J. W. Petersen *Wiederbringung aller Dinge* művének 1. és 3. kötetét találjuk meg, illetve egy másik címet, az *Apologiát*, ez azonban a 3. kötet része. Egy tétel Johanna Eleonora Petersen műve, az *Auslegung der Offenbarung Johannis*. Mindezek a szebeni káptalan könyvei között vannak.¹⁸ A *Doctor Petersen goldene Rauch altaar* tételt nem tudtam Petersen műveként azonosítani.¹⁹ Egy Poiret-mű kereshető vissza a mutató alapján, egy 1749-es jegyzéken, ez valószínű, hogy Teutsch kiadványa.²⁰ Érdemes lesz az egyenként felbukkanó, a mi listánkon nem szereplő szerzőkre is figyelni majd, olyanokra, mint Anna Maria Schurmann vagy a nagyobb mennyiségben megjelenő Gottfried Arnold-művekre (a többségük Voigt könyvkészletében).

¹² Gertraud ZAEPERNICK, *Johann Gichtels und seiner Nachfolger Briefwechsel mit den hallischen Pietisten, besonders mit A. M. Francke*, Pietismus und Neuzeit, 8(1982), 74–118; FONT, *Erdélyiek..., i. m.*, 93–94.

¹³ *Deutsche Biographie* <<http://www.deutsche-biographie.de/sfz10188.html>> [2016. április 12.]; Emanuel HIRSCH, *Geschichte der neuern evangelischen Theologie*, Gütersloh, 1951, II, 277–303.

¹⁴ Ezzel a módszerrel nyilvánvalóan szaporítható lenne az egykor a század comes tulajdonát képező könyvek száma, de a teljes könyvtárat illetően is csak részeredményre juthatunk.

¹⁵ FONT, *Erdélyiek..., i. m.*, 115.

¹⁶ Hermann JEKELI, *Quellen zur Geschichte des Pietismus in Siebenbürgen*, Mediasch, 1922 (Beilage zum Jahresbericht der Stefan Ludwig Roth-Schule in Mediasch), 108–111; FONT, *Erdélyiek..., i. m.*, 112.

¹⁷ *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen, 1575–1750: Bistriz, Hermannstadt, Kronstadt*, hg. István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK, Bp., 2004 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/4–1).

¹⁸ *Uo.*, Nr. 620, p. 426, 427.

¹⁹ *Uo.*, Nr. 577, p. 386.

²⁰ *Uo.*, Nr. 686, p. 522.

Ennek a jelenségnek a magyarázata eléggé egyszerűnek tűnhet: nincsenek a könyvjegyzék tulajdonosai között azok a kevesek, akik a spiritualizmus ilyen iránya iránt érdeklődtek, és akik az Andreas Teutsch szűk értelmiségi köréhez tartoztak.

A rövid címléírás után kurzívval a 18. századi betűhív possessorbejegyzést adjuk (nem jelezzük a későbbi, 19. századi könyvtári tulajdonra utaló bejegyzéseket), utalunk – mert az azonosításhoz hozzájárult – a könyv kötésére és a könyvben fellelhető olvasásnyomokra is. Végül a Brukenenthal könyvtár jelzetét adjuk meg.

BOURIGNON, Antoinette: *Die Berufung Gottes*. Amsterdam, 1684; *Der Neue Himmel*. Amsterdam, 1680.

Poss.: *ATeutsch*

Kötés: barna bőrkötés, fekete kiemelő festésű keret, a gerincen a kötet méretétől függően három vagy négy borda

Jelzet: V I. 4372-73

BOURIGNON, Antoinette: *Warnung durch Antoinette Bourignon allen Menschen vorgestellt wieder die Rotte der Quäker; Die Letzte Barmherzigkeit; Das Heilige Perspectiv*. Amsterdam, 1684.

Poss.: –

Kötés: barna bőrkötés, mint fent

Jelzet: V I. 6562-6564

BOURIGNON, Antoinette: *Wunderwerthes Tractat*. Amsterdam, 1679.

Poss.: a címlap verzóján áthúzott név és bejegyzés

Kötés: barna bőrkötés, mint fent

Jelzet: V I. 6192

BOURIGNON, Antoinette: *Die Erneuerung des Evangelischen Geistes*. Amsterdam, 1681.

Poss.: a címlap verzóján áthúzott név, talán *A. T.*

Kötés: barna bőrkötés, mint fent

Jelzet: V I. 6193

BOURIGNON, Antoinette: *Das Grab der falschen Theologie*. Amsterdam, 1682.

Poss.: *Ateutsch*

Kötés: barna bőrkötés, mint fent

Jelzet: V I. 8489

BOURIGNON, Antoinette: *Das Liecht der Welt*. Amsterdam, 1681.

Poss.: *ATeutsch*

Kötés: barna bőrkötés, mint fent

Jelzet: V I. 6446

[POIRET, Pierre]: *Das Leben der Jungfrau Antoinette Bourignon*. Amsterdam, 1684.

Poss.: –

Kötés: barna bőrkötés, mint fent; a könyvben margináliák, korrekciók

Jelzet: V I. 7022

POIRET, Pierre: *De Christiana librorum e veris principiis educatione*. Amsterdam, 1694.

Poss.: –

Kötés: barna bőrkötés, mint fent

Jelzet: V I. 4208

POIRET, Pierre: *Fides et ratio collatae*. Amsterdam, 1708.

Poss.: 1) *Dono acceptum dono dedit: J. H. a Rothenfels*; 2) *Munus auro praestantius ab amicissimo meo J. H. a R. oblatum Andr. Teutsch Dr.*

Kötés: világos, dísztelen bőrkötés; margináliák A. T. kezével

Jelzet: V I. 11752

Petri POIRETI Posthuma. Amsterdam, 1721.

Poss.: –

Kötés: barna bőrkötés, mint fent; végig olvasásnyomok: aláhúzások, margináliák, korrekciók, utalások

Jelzet: V I. 11298

LEADE, Jane: Himmlische Volcke; Offenbarung der Bottschafft. Amsterdam 1700; Philadelphische Societät, 1698; Propositiones... einer Philadelphischen Societät, 1698; Der Philadelphischen Societät Zustand und Beschaffenheit, 1698; Der Himmlische Bottschaffter eines Allgemeinen Friedens, 1698; Die Kriege Davids, 1700; Ein Geistlicher Alarm, 1700; Die Glorie oder Herrlichkeit Sarons, 1700.

Poss.: *AT*

Kötés: barna bőrkötés, mint fent; benne aláhúzások, margináliák

Jelzet: V I. 11616-11622

LEADE, Jane: Auferstehung des Lebens. Amsterdam, 1705.

Poss.: –

Kötés: barna bőrkötés, mint fent

Jelzet: V I. 4285

LEADE, Jane: Eine bey lebendigem Leibe gehaltene Leich-Predigt. Amsterdam, 1703.

Poss.: –

Kötés: barna bőrkötés, mint fent

Jelzet: V I. 4284

PETERSEN, Johanna Eleonora: Hertzens-Gespräch mit Gott. Frankfurt und Leipzig, 1715.

Poss.: *Susanna Margaretha Teütschin 1719.*

Kötés: barna bőrkötés, mint fent

Jelzet: V I. 13660

PETERSEN, Johann Wilhelm: Die Wiederbringung aller Dinge, III. [Offenbach], 1710.

(benne: J. W. Petersen: Sieg der Wahrheit; Apologia in qua majestas Sacrae Scripturae... contra Johannem Fechtium... a J. W. Petersen)

Poss.: –

Kötés: pergamen kódexlap; a kötetben korrekciók és margináliák majdnem bizonyosan A. Teutschól

Jelzet: V III. 2766-2768

PETERSEN, Johann Wilhelm: Uranias. Frankfurt und Leipzig, 1720.

Poss.: *Pars Bibliothecae Publicae Gymn. Cibir. Ex munificentia Rev. Dn. Andr. Eckhardi p. t. Archid. Cibir.*

Kötés: korabeli papírkötés; korabeli kéz írásával sok marginália, korrekció

Jelzet: V II. 4483

CHRISTIANUS DEMOCRITUS (i. e. Conrad DIPPEL): Weg zum Friede mit Gott und allen Creaturen. Amsterdam, 1709.

Poss.: –

Kötés: barna bőrkötés, mint fent

Jelzet: V I. 14163

GICHTEL, Johann Georg: Erbauliche Theosophische Sendschreiben. Bethulia, 1710.

Poss.: *Wilhelm Francus Halle, d. 10. April 1711.*

Kötés: barna bőrkötés, mint fent; két kéz vörös és fekete tintás olvasásnyomai, margináliák, a vörös tintás vsz. egykorú

Jelzet: V I. 10748